

Maand in, maand uit, geen dag hetzelfde!

Lexicografie uit een ander vaatje, met het ‘rijtjeswoord’ als doelwit

Rob Tempelaars en Quin van Dijk (Instituut voor Nederlandse Lexicologie)

Betekeningen staan niet in een woordenboek, zij bevinden zich in het hoofd van de taalgebruiker. Definities zijn pogingen van de lexicograaf om die betekenis in woorden te vangen. [...] Een goede definitie is feitelijk niet meer – maar ook niet minder – dan een “minst mislukte poging tot betekenisverwoording”.
(Moerdijk 1994: 63)

1. Inleiding

‘Maand in, maand uit, geen dag hetzelfde’.¹ Het zou een antwoord kunnen zijn op een vraag van een journalist waarom lexicografie – voor de lezers van de krant: het schrijven van woordenboeken – eigenlijk zo leuk is. De journalist en zijn lezers zien die lexicografie toch vooral als het wonderlijk bedrijf van stoffige heren (nooit dames!) die zich als monniken opsluiten in een spaarzaam verlichte werkkamer en daar – omringd door dikke, beduimelde folianten – niet uitkomen voordat alle bijzonderheden van een woord minuscuul beschreven zijn. Of op zijn best zien zij de moderne lexicografen als wereldvreemde types die dag in, dag uit het internet afspeuren, op zoek naar nieuwe woorden of ‘hippe’, taalkundige fenomenen die zij met verbazing en een licht gevoel van walging registreren, analyseren en tegen beter weten in kernachtig proberen te verwoorden.

‘Maand in, maand uit, geen dag hetzelfde’ zou ook het levensmotto kunnen zijn van iedere lexicograaf. Op hoeveel ervaring hij (of zij!) ook kan bogen, steeds weer stuit hij (of zij) op onverwachte problemen. Dat maakt het vak juist spannend. Niks stoffige bezigheid: een lexicograaf absorbeert de talige werkelijkheid en produceert een handig, begrijpelijk uittreksel daarvan in een vast formaat, ten behoeve van een welomschreven publiek. En leren doe je het nooit, of wat genuanceerder uitgedrukt: ‘Bij elk woord doe je weer nieuwe ontdekkingen. Werken aan woorden wordt nooit routine’ (Moerdijk 2009a: 8). Maar toch: leg maar eens uit aan een journalist wat daar nou spannend aan is ...

Om daartoe toch een poging te doen, laten wij hier enige observaties volgen over misschien wel de saaiste woorden van onze woordenschat: de namen van de maanden van het jaar (*januari t/m december*) en de namen van de dagen van de week (*maandag t/m zondag*). Wat kan nou oninteressanter zijn dan dat? En wat is nou eenvoudiger te beschrijven dan dat?

In dit artikel willen we laten zien dat zelfs simpele ‘rijtjeswoorden’ als de maanden van het jaar en de dagen van de week in ons digitale lexicografische tijdperk soms onvermoede vergezichten opleveren, die het best gerubriceerd kunnen worden onder het motto: ‘Maand in, maand uit, geen dag hetzelfde’. En – om dit verhaal wat smeùiger te maken – laten we weliswaar begripvol maar niet zonder leedvermaak zien dat het onze voorgangers soms niet te best afging om zelfs deze simpele rijtjeswoorden op een correcte wijze te beschrijven.

Voor lexicografen is dat geen nieuws, maar onze journalist en zijn publiek ... ze smullen ervan.

2. De oude tijd: verloren dagen en maanden

2.1 Het WNT en de tijd

¹ Naast paarden (en zeker paarden die door de voorruit van zijn auto willen vallen) heeft Fons Moerdijk een hartgrondige hekel aan obligate woordspelingen en voetnoten. Nu hij zich niet kan verdedigen, wijzen we er in deze voetnoot gaarne op dat de ondertitel van dit artikel een dubbele woordspeling is en alludeert op Moerdijk 1990 en Moerdijk 2002.

Het ergste wat je als redacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) kunt doen, is je eigen nest bevuilen, zeker in het jubeljaar 1998 toen het WNT na 147 jaar eindelijk voltooid werd. De eerste auteur van dit artikel bekent ... ik heb het gedaan (Tempelaars 1998), maar ter verdediging voer ik het volgende aan: a) het was in een column (columnisten mogen de zaken wel wat aanscherpen, liefst onder een provocerende titel); b) het was een poging om te laten zien hoe de redacteur die de woorden *woensdag*, *zaterdag* en *zondag* bewerkte, zich in allerlei bochten moest wringen om eerder gemaakte fouten te herstellen; c) het was een poging om te laten zien dat niet alleen Van Dale simpele rijtjeswoorden als de namen van de schakstukken op inconsistente wijze definieert, zoals Henk Verkuyl kort daarvoor pijnlijk nauwkeurig aantoonde (Verkuyl 1993, vgl. ook Beijck 2009), maar dat ook het WNT als 'moederwoordenboek' zich daaraan schuldig had gemaakt. Met andere woorden: het was de bedoeling om te laten zien dat de traditionele lexicografie *noodgedwongen* steken moest laten vallen.

Het heeft niet mogen baten, vooral omdat het oorspronkelijke, voor insiders bestemde artikeltje (Tempelaars 1998) plotseling landelijk nieuws werd (Van Gessel 1998). Dat was nu ook weer niet de bedoeling.

Waar ging het ook al weer om? Het ging om dit funeste rijtje van definities, in ons tot nu toe mooiste woordenboek van de Nederlandse taal, het WNT:

maandag, de tweede dag der week (WNT IX, 36) (bewerkt door redacteur A in 1904)

dinsdag, naam van den tweeden dag der week (WNT III, 2640) (bewerkt door redacteur B in 1911)

woensdag, naam van den vierden dag der week (tegenwoordig, gerekend vanaf den maandag, ook opgevat als derde dag) (WNT XXVI, 1649) (bewerkt door redacteur D in 1992)

donderdag, naam van den vierden dag der week (WNT III, 2812) (bewerkt door redacteur B in 1912)

vrijdag, naam van den zesden dag der week (WNT XXIII, 681) (bewerkt door redacteur C in 1981)

zaterdag, naam van den zevenden en laatsten dag der week; tegenwoordig, sprekend vanaf den maandag, ook opgevat als de zesde dag (WNT XXVII, 986) (bewerkt door redacteur D in 1993)

zondag, naam van den eersten dag der week (tegenwoordig, gerekend vanaf den maandag, ook opgevat als de zevende en laatste dag) (WNT XXVIII, 1841) (bewerkt door redacteur D in 1996)

Wat direct opvalt, is dat *maandag* niet dezelfde definitiestructuur heeft als de namen van de overige dagen en wat veel erger is: er zijn twee tweede dagen en twee vierde dagen en de vijfde dag ontbreekt. De fout begon bij redacteur B die geen rekening hield met de definitie van redacteur A. Redacteur D probeerde de zaak nog enigszins te redden door te wijzen op de moderne opvatting dat maandag de eerste dag is van de week, maar kon niet meer voorkomen dat het WNT de vijfde dag van de week overslaat.

We zullen hier geen namen noemen, maar hoewel WNT-redacteur B de bewerker van het niet onverdienstelijke artikel *tijd* is, zat de tijd het wel vaker dwars. Hij was het immers die vergat het woord *februari* op te nemen, waardoor het WNT 82 jaar lang maar elf maandnamen bevatte, tot die omissie in de Aanvullingen op het WNT (2001) kon worden rechtgezet. Ook ditmaal haalde de fout, na 76 jaar, de kolommen van een landelijk dagblad (Sanders 1995).

2.2 Van Dale en de tijd

Doen de oudere handwoordenboeken het dan niet veel beter dan het WNT? Laten we eens kijken in het woordenboek dat geldt als de eerste in de Grote Van Dale-reeks, het *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1864) van Isaac Marcus Calisch (1808-1885) en Nathan Salomon Calisch (1819-1891). De dagen van de week beschrijven de zwagers in Van Dale 1864 als volgt:

Maandag, tweede dag der week

Dingsdag, derde dag der week
Woensdag, de vierde dag der week
Donderdag, vijfde dag der week
Vrijdag, zesde dag der week
Zaterdag, de laagste [sic!, RT/QvD] dag der week
Zondag, eerste dag der week, dag des Heeren

Afgezien van de storende zetfout in de definitie van *Zaterdag*, ziet dat er op het eerste gezicht niet gek uit. Maar toch: *Woensdag* en *Zaterdag* hebben door het gebruik van het bepaald lidwoord niet dezelfde definitiestructuur als de overige dagen. Dat is voor de leek misschien niet boeiend, maar voor de vakman is het een lexicografische zonde. Hetzelfde verschijnsel zien we bij de behandeling van de maandnamen:

Januari, eerste maand van het jaar, Louwmaand, (31 dagen)
Februari, Sprokkelmaand, tweede maand van het jaar (van 28 dagen en om de vier jaren 29 dagen)
Maart, derde maand van het jaar, Lentemaand, (31 dagen)
April, de vierde maand van het jaar, (30 dagen), Grasmaand
Mei, vijfde maand van het jaar, Bloeimaand (31 dagen)
Juni, zesde maand van het jaar, Zomermaand (30 dagen)
Juli, zevende maand van het jaar, Hooimaand (31 dagen)
Augustus, de achtste maand van het jaar, (31 dagen), Oogstmaand
October, Wijnmaand, de tiende maand van het jaar, (31 dagen)
November, elfde maand des jaars, Slagtmaand, (30 dagen)
December, de twaalfde maand van het jaar, Winter-maand, (31 dagen)

Het bepaald lidwoord zien we driemaal opduiken in de definities. Bovendien wordt er gevarieerd met de synoniemen: zonder dat daar een reden voor is aan te geven, staat het synoniem tweemaal voorop. Verder onderscheidt *November* zich door het gebruik van ‘des jaars’ in plaats van ‘van het jaar’ en wordt het aantal dagen bij *April* en *Augustus* op een andere plaats vermeld. Peanuts misschien, maar lexicografisch ‘goed fout’.

Nog veel foutter is het ontbreken van een ingang *September*. Deze maand vinden we alleen onder het trefwoord *Herfstmaand*: ‘**Herfstmaand**, negende maand des jaars, September’, waarmee *November* door het gebruik van ‘des jaars’ een handlangster krijgt. Er is geen enkele reden te bedenken waarom *September* als lemma ontbreekt. En dus rest er geen andere conclusie dan dat de WNT-fout een voorganger heeft: ook in de eerste Van Dale ontbreekt een maand.

3. De nieuwe tijd

3.1 Van Dale en de tijd

We mogen aannemen dat sinds de computer zijn onstuitbare opmars heeft gemaakt in het lexicografische werk en de data van de papieren handwoordenboeken gedigitaliseerd zijn, de simpele ‘rijtjeswoorden’ nu uniform gedefinieerd worden. Maar is dat ook zo? In de jongste Grote Van Dale (2005), de veertiende uitgave, staan de dagen van de week zo beschreven:

maandag, eerste dag van de week
in 1976 heeft men in Genève internationaal afgesproken de maandag als de eerste dag van de week te beschouwen; daarvoor was het de tweede
dinsdag, tweede dag van de week (tot 1976: derde dag van de week)
woensdag, de derde dag van de week
sinds men in 1976 in Genève internationaal afgesproken heeft de maandag als de eerste dag van de week te beschouwen, is de woensdag de derde dag geworden; daarvoor was het de vierde
donderdag, vierde dag van de week (tot 1976: vijfde dag van de week)
vrijdag, vijfde dag van de week

sinds men in 1976 in Genève internationaal heeft afgesproken de maandag als de eerste dag van de week te beschouwen, is de vrijdag de vijfde dag geworden; daarvoor was het de zesde
zaterdag, de zesde dag van de week
sinds men in 1976 in Genève internationaal afgesproken heeft de maandag als de eerste dag van de week te beschouwen, is de zaterdag de zesde dag geworden; vroeger was het de zevende
zondag, de zevende dag van de week
sinds men in 1976 in Genève internationaal afgesproken heeft de maandag als de eerste dag van de week te beschouwen, is de zondag de zevende dag geworden; daarvoor was het de eerste

Tot onze verrassing is er nog niet veel verbeterd. *Woensdag*, *zaterdag* en *zondag* worden gedefinieerd met lidwoord, de overige dagen zonder. Bovendien is er sprake van lexicografische onhandigheid: bij de meeste dagen krijgen we een uitgebreide voorbeeldzin voorgeschoteld waarin de numerieke volgorde wordt toegelicht, maar bij *dinsdag* en *donderdag* gebeurt dat door een korte toevoeging tussen haakjes. Er is dus sprake van twee systemen, waarvan de laatste de voorkeur heeft, omdat een papieren woordenboek nu eenmaal aan een bepaalde omvang gebonden is en dus papierverslindende voorbeeldzinnen kan missen als kiespijn. Bovendien wordt gesuggereerd dat *maandag* pas sinds 1976 de eerste dag van de week is. Dat dit voordien ook al het geval was, illustreren de WNT-definities van *dinsdag* en *donderdag* (vgl. 2.1).

3.2 Het ANW en de tijd

3.2.1 Inleiding

Het moet en kan dus beter en het *Algemeen Nederlands Woordenboek* (ANW) is ook vast van plan dat beter te doen. Doordat het woordenboek van meet af aan als een elektronisch woordenboek is opgezet en de woorden niet meer alfabetisch maar per semantische klasse behandeld worden, lijkt uniformiteit van bewerking gemakkelijker te verwezenlijken. In de lexicografische praktijk blijkt dat echter niet zo eenvoudig. Enerzijds dwingt het elektronische bewerkingsformulier min of meer tot consistente definitiepatronen, maar anderzijds is het formulier met zijn 143 informaticategorieën zo uitgebreid dat de uniformiteit van bewerking voortdurend bewaakt moet worden. Dezelfde informatie kan vaak op verschillende manieren vormgegeven worden en zelfs op verschillende plaatsen terechtkomen. Uniformiteit blijft ook in het digitale tijdperk een streven: het hoogst haalbare is een zo groot mogelijke uniformiteit, maar variatie is niet altijd te vermijden. Woorden zijn immers geen machinaal vervaardigde wasknijpers. En lexicografen blijven individuen die verschillende afwegingen kunnen maken, ook al zijn al hun bevindingen per definitie corpusgebaseerd en ook al zijn er nog zoveel afspraken gemaakt en richtlijnen geformuleerd.

Toch is er ook goed nieuws. De maanden van het jaar en de dagen van de week zijn in het ANW (bij wijze van proef) inmiddels volledig en op uniforme wijze bewerkt. Het was een simpele klus, want het zijn immers simpele rijtjeswoorden. Het traject werd gestart met een zo volledig mogelijke bewerking van de maand *december* en de dag *maandag*. Naar deze modellen konden de overige maanden en dagen, en alle samenstellingen daarvan, in een razend tempo bewerkt worden. Ook dat is goed nieuws, want de ongelede woorden waarmee begonnen is, blijken vaak meer bewerkingstijd nodig te hebben dan op voorhand werd gepland.

Het bewerken van de maanden van het jaar en de dagen van de week moet saai werk zijn, zou de leek zeggen. Dat is niet zo, want: ‘Bij elk woord doe je weer nieuwe ontdekkingen’ (Moerdijk 2009a: 8). Hier volgen daarom wat kleine ontdekkinkjes, om te laten zien dat zelfs de saaiste woorden van onze woordenschat soms verrassende aspecten hebben.

3.2.2 Frequentiecijfers

Frequenties van de simplicia

Ieder goed wetenschappelijk woordenboek is tegenwoordig corpusgebaseerd, daar zijn vriend en vijand het over eens. Een van de vele voordelen van een uitgebalanceerd corpus is dat de lexicograaf een indicatie over de frequentieverhoudingen krijgt. In het ANW-corpus, ruim honderd miljoen tokens groot, zijn dit de frequenties van de maanden en dagen:

januari (15.409), februari (9.425), maart (14.927), april (13.939), mei (13.444), juni (11.285), juli (10.049), augustus (8.327), september (12.244), oktober (10.820), november (10.326), december (12.034)

maandag (8.810), dinsdag (6.796), woensdag (7.309), donderdag (7.401), vrijdag (10.358), zaterdag (14.639), zondag (11.938)

Wat zeggen deze cijfers ons? Op het eerste gezicht niet veel, zeker als we in gedachten houden dat in ieder corpus de frequentiecijfers met de nodige argwaan bekeken moeten worden, omdat arbitraire factoren bij de samenstelling van het corpus altijd een rol kunnen spelen. Hoogstens kunnen we constateren dat de maanden *januari* en *maart* sterk vertegenwoordigd zijn en *augustus* en *februari* het minst frequent zijn. Bij de dagen zien we een lage frequentie voor *dinsdag* en een hoge voor *vrijdag*, *zaterdag* en *zondag*, met *zaterdag* als absolute top. Hoe zijn deze verschillen te verklaren? Is het toeval of zijn de verschillende maanden en dagen niet gelijk in onze beleving? Leven wij toe naar het weekend, omdat daarin kennelijk een doordeweekse sleur doorbroken wordt en hebben wij weinig op met de maanden februari en augustus? Dat zijn vragen die alleen op grond van deze blote cijfers nu nog niet beantwoord kunnen worden.

Frequenties van de composita

In het elektronisch bewerkingsformulier van het ANW worden de relevante samenstellingen van een woord uitvoerig vermeld in het veld 'Woordfamilie'. Vele van die samenstellingen spreken voor zich: ze hoeven niet apart behandeld te worden en worden daarom *opnoemers* genoemd. De frequentie van het aantal samenstellingen per maand en per dag – voor het overgrote deel opnoemers en samenstellingen met de maand of dag als linkerlid – blijkt sterk uiteen te lopen:

januari (+14 samenstellingen); februari (+17), maart (+15), april (+24), mei (+58), juni (+19), juli (+29), augustus (+26), september (+42), oktober (+36), november (+32), december (+48)

maandag (+41), dinsdag (+27), woensdag (+24), donderdag (+22), vrijdag (+36), zaterdag (+74), zondag (+211)

Bij de maanden springen nu *mei* en *december* eruit met een groot aantal samenstellingen. Bij de dagen zijn dat, net als bij de simplicia, *zaterdag* en *zondag*, waarbij geconstateerd kan worden dat *zondag* ver boven alle andere dagen uittoort. Op grond van de cijfers moeten we voorlopig vaststellen dat de verschillende maanden en dagen niet gelijk zijn. Wat wel een constante blijkt te zijn, is dat een beperkt aantal samenstellingen met de dag als linkerlid zelf weer een woordfamilie heeft met samenstellingen. Het gaat om samenstellingen met als tweede lid *-avond*, *-middag*, *-morgen*, *-nacht*, *-ochtend* en, een beetje verrassend, *-namiddag* en *-voormiddag*, die vrijwel altijd een hogere frequentie dan 15 hebben. De cijfers van deze secundaire samenstellingen:

maandagavond (+4 samenstellingen), dinsdagavond (+8), woensdagavond (+6), donderdagavond (+2), vrijdagavond (+10), zaterdagavond (+16), zondagavond (+6)

maandagmiddag (+1), dinsdagmiddag (+1), woensdagmiddag (+4), donderdagmiddag (+1), vrijdagmiddag (+6), zaterdagmiddag (+10), zondagmiddag (+20)

maandagmorgen (+2), dinsdagmorgen (+0), woensdagmorgen (+0), donderdagmorgen (+0), vrijdagmorgen (+0), zaterdagmorgen (+3), zondagmorgen (+6)

maandagnacht (+0), dinsdagnacht (+0), woensdagnacht (+0), donderdagnacht (+0), vrijdagnacht (+1), zaterdagnacht (+0), zondagnacht (+0)

maandagnamiddag (+0), dinsdagnamiddag (+0), woensdagnamiddag (+2), donderdagnamiddag (+0), vrijdagnamiddag (+2), zaterdagnamiddag (+0), zondagnamiddag (+5)

maandagochtend (+11), dinsdagochtend (+1), woensdagochtend (+1), donderdagochtend (+1), vrijdagochtend (+1), zaterdagochtend (+10), zondagochtend (+15)

maandagvoormiddag (+0), dinsdagvoormiddag (+0), woensdagvoormiddag (+0), donderdagvoormiddag (+0), vrijdagvoormiddag (+0), zaterdagvoormiddag (+1), zondagvoormiddag (+1)

Ook hier zijn het *zaterdag* en *zondag* die het sterkst vertegenwoordigd zijn, met *maandagochtend* als een opvallende dissonant.

Wat is het belang voor een uitvoerige opsomming in het veld ‘Woordfamilie’? Het antwoord is tweeledig. Ten eerste is er een *lexicologisch belang*: de taalkundige krijgt zo inzicht in de vorming van samenstellingen en in de productiviteit van tweede leden, waarvan sommige zich al ontwikkeld hebben tot echte affixoiden. Zo geeft de woordfamilie bij het woord *moord* inzicht in de vorming en productiviteit van dat woord als tweede lid (Van Dijk 2005 en vgl. Władyczyńska 2006: 50):

balpenmoord, ballpointmoord, bijlmoord, chatmoord, internetmoord, kofferbakmoord, martelmoord, metselmoord, paskamermoord, playstationmoord, racismemoord, snelkookpanmoord, schaakbordmoord, schoolpleinmoord, stoeptegelmoord

Dergelijke woorden zult u – terecht – niet behandeld vinden in de woordenboeken. Het zijn door alle media-aandacht weliswaar vaak (enige tijd) hoogfrequente neologismen, maar ze hebben geen toekomst, omdat ze per definitie gebonden zijn aan de actualiteit. Puur lexicografisch zijn ze niet interessant, maar voor de lexicale semantiek zijn ze wel degelijk van belang (vgl. Moerdijk 1985). Omdat het ANW niet alleen de in taal geïnteresseerde leek van dienst wil zijn, maar ook de vakman wil bedienen, kan een opsomming van samenstellingen zonder eeuwigheidswaarde voor taalkundig onderzoek van nut zijn.

Ten tweede is er een *lexicografisch belang*. De frequentieverhoudingen en de samenstellingen zetten ons op het spoor van de verschillen tussen de semantische concepten van de rijtjeswoorden. Met andere woorden: de verschillende dagen en maanden hebben veel gemeen, maar het semantisch concept verschilt. Om die verschillen aan de oppervlakte te brengen, wordt in het ANW het semagram benut.

3.2.3 Het semagram

Het ANW onderscheidt zich van alle andere woordenboeken door zijn opzet. Het wil zowel antwoord geven op semasiologische vragen (‘zoeken op woord’) als onomasiologische vragen (‘zoeken naar woord’). Het semagram speelt daarin een cruciale rol.

Wat is een semagram? De geestelijke vader van het ANW en het ANW-semagram formuleert het zo (Moerdijk 2007):

Een semagram is de weergave van kennisgegevens die met een woord te verbinden zijn, in een frame met ‘slots’ en ‘fillers’. ‘Slots’ zijn conceptuele-structurelementen die kenmerken en relaties noemen die gelden voor de betekenisklasse waartoe een woord behoort (bv. KLEUR, GEUR, SMAAK, SAMENSTELLING, GRONDSTOFFEN, BEREIDING VOOR de klasse van de drankbenamingen). Aan de hand daarvan worden de gegevens ingevuld die specifiek gelden

voor het woord in kwestie ('fillers'). Frame en semagram zijn niet identiek. Het frame is een abstract structuurschema en heet in ANW-jargon 'typesjabloon'. Het semagram is het concreet ingevulde typesjabloon.

Een semagram is dus het ingevulde typesjabloon dat een beschrijving van het semantisch concept van een woord bevat, de basis vormt voor de definitie en als onderdeel van de betekenisbeschrijving een plaats krijgt in het woordenboek.² Of anders gezegd: 'de systematische en expliciete weergave van elementen van de conceptuele structuur die met een woordvorm verbonden is' (Moerdijk 2009b).³

Als we de maanden van het jaar bekijken, hebben ze vele kenmerken gemeen, wat logisch is voor rijtjeswoorden. De kenmerken van *december* kunnen volgens hetzelfde stramien bij de andere maandnamen ingevuld worden: SAMENSTELLING (DEEL) ('bestaat uit 31 dagen'), GEHEEL ('maakt deel uit van het jaar en is een herfstmaand en, vanaf 21 december, een wintermaand'), RUIMTE (RANG OF HIËRARCHISCHE POSITIE) ('is de twaalfde en laatste maand van het jaar op de Gregoriaanse kalender'), TIJD (DUUR) ('duurt 31 dagen'), TOESTAND (ORDENING OF VOLGORDE) ('wordt voorafgegaan door de maand november en gevolgd door de maand januari'). Bij de dagen van de week spelen exact dezelfde kenmerken een rol. Ook dat is logisch, want tijdseenheden als maanden en weken behoren tot dezelfde oppercategorie.

Maar ... uit de semagrammen wordt duidelijk dat er ook verschillen zijn. Bij het kenmerk EIGENSCHAP OF HOEDANIGHEID (ALGEMEEN) worden ze zichtbaar. Zo wordt iedere maand geassocieerd met de dan heersende weersomstandigheden, en de uiteenlopende activiteiten en de feesten, gedenkdagen en vieringen die in die maand plaatsvinden. In de samenstellingen weerspiegelden de kenmerken van het grondwoord zich al. Het is dus niet toevallig dat de ene maand een hogere frequentie heeft en meer samenstellingen dan de andere.

Nog pregnanter zijn de verschillen bij de dagen van de week. Zaterdag is, zo blijkt uit de daarmee gevormde samenstellingen en uit het semagram, de eerste dag van het (voor vele mensen) vrije weekend, is bij uitstek de dag waarop 's avonds wordt uitgegaan, is de dag waarop in verenigingsverband gesport wordt, is de dag die door joden wordt beschouwd als de wekelijkse rustdag enz. Zondag is de tweede en laatste dag van het (voor vele mensen) vrije weekend, is voor christenen de traditionele rustdag, is bij uitstek de dag waarop gelovigen naar de kerk gaan, is de dag waarop met nette kleren draagt (of droeg) en wandelingetjes pleegt (of placht) te maken enz. En maandag? Uit de samenstellingen van *maandagochtend* blijkt hoe woest we het weekend gevierd hebben: we gaan met een *maandagochtendkater* in de *maandagochtendspits* naar het werk of besluiten tot *maandagochtendverzuim*.

3.2.4 Combinaties

Naast het semagram vormt de aandacht voor de combinatoriek een speerpunt in de ANW-artikelstructuur. Afgezien van kenmerkende bijvoeglijk naamwoorden als *warm* en *koud* zijn alle maanden en dagen in dit opzicht volstrekt gelijk, zozeer zelfs dat bij alle maandnamen bij wijze van spreken naar het modelwoord *december* verwezen kan worden. Het woord *december* kent onder andere de volgende collocaties: met een adjectief ervoor ('een koude december'), met een adjectivisch voltooid deelwoord ('afgelopen december'), met een voorzetselgroep ('december van dat jaar'), in een voorzetselgroep ('in december'), met een substantief ervoor ('begin december'), met een telwoord ervoor ('5 december'), met een telwoord erachter ('december 1944') en met een bijwoord ('medio december').

3.2.5 Contextanten

² In die betekenis lanceerde Fons Moerdijk de term in zijn oratie *Het woord als doelwit* (2002). In noot 44 onthult hij ook de herkomst: 'De term heb ik te danken aan Jan van Bakel, die hem in een bespreking van mijn proefschrift, in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 97 (1981), 215, gebruikte voor de geformaliseerde betekenischema's die ik daarin hanteerde.'

³ Zie voor het semagram in het ANW verder ook Beijck 2009 en Heyvaert 2009.

Een derde bijzonderheid in het ANW-bewerkingsformulier is de informatiecategorie ‘Contextanten’, opgenomen in het veld ‘Relaties met andere woorden’, waarin bijvoorbeeld ook hyperoniemen, synoniemen en antoniemen zijn opgenomen. Contextanten zijn ‘woorden die buiten combinaties en verbindingen in ruimere context relevant met het trefwoord voorkomen’ (Moerdijk 2009b: 7). In de lexicografische praktijk worden ze gebruikt voor (automatische) betekenisdiscriminatie. Zo zal een nieuwe betekenis van een al bestaand woord andere contextanten hebben dan het grondwoord in zijn gevestigde betekenis. Voor het neologismenonderzoek is dat van belang, omdat zoeken naar nieuwe betekenissen zonder dit hulpmiddel een ondoenlijke zaak is.

Voor het ANW kunnen de contextanten ook op een andere manier benut worden, namelijk als controlemiddel of alles in het semagram vertegenwoordigd is. Voor de maanden en dagen zien we weer een gemengd beeld. Enerzijds zijn ze gelijk: iedere maand heeft de andere maanden en alle dagen als contextanten, iedere dag heeft de andere dagen en alle maanden als contextanten. Anderzijds zijn er de verschillen: niet toevallig duiken in *december* woorden als *sinterklaas*, *kerst*, *oudejaarsavond*, *donker*, *koud*, *ijs* en *sneeuw* op, terwijl *mei* gekenmerkt wordt door woorden als *bloei*, *ei*, *vogel*, *warm* en, tja, *Gorters*.

3.2.6 Voorbeeldzinnen

In het ANW kan straks op vijf manieren gezocht worden: op woord, naar woord, naar woorden/verbindingen, naar voorbeeldzinnen en naar andere informatie (Moerdijk e.a. 2008). Het geven van voorbeelden mag niet onderschat worden.⁴ Het stelt de gebruiker in staat om te vinden wat nog niet beschreven is. In feite heeft een woordenboek als het WNT daaraan zijn tweede leven te danken: het kan niet alleen gebruikt worden voor zoektochten op woord, maar levert dankzij de ruim opgenomen citaten ook mogelijkheden voor zoeken naar woord. Het woordenboek fungeert dan als een groot corpus, waarin naar hartenlust gezocht kan worden.

Om een beetje vaart te maken met de bewerking is vooralsnog besloten dat woorden met een frequentie van lager dan 200 voorlopig geen voorbeeldzinnen krijgen, tenzij er dwingende redenen zijn om wél citaten op te nemen; bij verbindingen worden altijd voorbeelden gegeven. Of dat een juiste beslissing is, zullen we hier niet aan de orde stellen. Wel stellen we vast dat in de artikelen *januari* t/m *december* en *maandag* t/m *zondag* – afgezien van verbindingen en spreekwoorden – voorbeeldzinnen met gemak weggelaten kunnen worden. Citaten hebben bij deze woorden geen toegevoegde waarde. Mogelijk moet de beslissing of al dan niet citaten worden gegeven niet – of niet alleen – afhankelijk gemaakt worden van de frequentie, maar ook van de behandelde semantische klasse.

3.2.7 Woordsoort

Woordenboeken en woordenlijsten hebben tot taak de ‘taalwerkelijkheid’ weer te geven. Opvallend is dat volgens diezelfde woordenboeken en woordenlijsten de maanden van het jaar geen meervoud hebben. De corpusgegevens weerspreken dit soms. Zo komen bij de maanden op *-er* regelmatig meervoudsvormen voor. Een zin als ‘Dit was een van de koudste decembers van de eeuw’ is niet ongewoon, maar maanden als *maart* en *mei* hebben absoluut geen meervoudsvormen **maarten* en **meien*. Heeft dit iets met de vorm op *-er* te maken? De beantwoording van die vraag laten we graag aan anderen over, waarbij we er ook op wijzen dat meervoudsvormen als *januari’s* en *februari’s* wel geattesteerd zijn en dat samenstellingen als *maartmaanden* en *meimaanden* significant hoger scoren dan bijvoorbeeld *novembermaanden* en *decembermaanden*. Voor de ANW-redacteur zit er soms niets anders op dan in het veld ‘Woordsoort’, onder ‘Getal’ in te vullen: ‘geen meervoud’ of ‘enkelvoud, soms ook met meervoud’. Uitgaan van de gewone situatie (‘geen meervoud’) kan vaak niet, al

⁴ Zie voor de voorbeeldzinnen in het ANW en de wijze waarop deze geselecteerd worden ook Kinable 2009.

was het maar omdat bij *april* een spreekwoord opgenomen is als *De vrouwen en aprilten, hebben beide hun grillen*.

4. Tot slot

Beste Fons, hierbij moeten we het laten, want net als het papieren woordenboek hebben we te maken met ruimtegebrek. Gelukkig is het gebonden zijn aan een bepaalde omvang voor een elektronisch woordenboek als het ANW geen probleem meer. Toch willen we je ter afsluiting nog twee rijtjes rijtjeswoorden meegeven, waaraan naar onze mening het nodige mankeert. Het eerste rijtje is afkomstig uit Van Dale Hedendaags (1991), dat de kaarten van het kaartspel als volgt beschrijft⁵:

harten, een van de vier kleuren in het kaartspel, voorgesteld door roodkleurige hartvormige figuren

klaveren, een van de figuren of kleuren van het kaartspel: een zwarte figuur in de vorm van een klaverblad

ruiten, alle speelkaarten met een rode ruit

schoppen, een van de figuren of kleuren van het kaartspel: een zwart, staand, hartvormig blaadje op steel

Het tweede rijtje is al moeilijker, omdat bepaalde, als typisch en distinctief beschouwde kenmerken in de definitie doorgedrongen zijn. Het gaat om de vingers van de hand, een traject dat ooit in Van Dale eens zeer ongelukkig begon met deze definitie:

middelvinger, wijsvinger.

Van Dale (1864) (gehandhaafd in de tweede uitgave (1872) en derde uitgave (1884)).

Het is een klassieker uit het lexicografische blunderboek. Maar er is nog steeds veel werk te verrichten, zoals uit deze beschrijving uit Van Dale (2005) blijkt:

duim, voorste, kortste en dikste vinger van de hand, met twee geledingen, die tegenover de andere vingers geplaatst kan worden

wijsvinger, eerste vinger naast de duim, de vinger waarmee men wijst

middelvinger, de middelste vinger van de hand

ringvinger, de vinger naast de pink waaraan ringen gewoonlijk gedragen worden

pink, vijfde, kleinste vinger van de hand

Het zijn allemaal voorbeelden van woorden die het meest eenvoudig zijn om te definiëren: de o zo simpele rijtjeswoorden. Over de moeilijke woorden hebben we het maar even niet...

Bibliografie

Beijk, Egbert (2009), 'De schaakstukken in het ANW', in: deze bundel.

Dijk, Quin van (2005), *Het woord moord. Een analyse van moord in samenstellingen*. Scriptie Nederlandse taal en cultuur, Universiteit van Amsterdam, o.l.v. prof. dr. A.M.F.J. Moerdijk.

Gessel, Han van (1998), 'Woordenboek is de kluts kwijt', in: *de Volkskrant*, 10 april 1998.

Heyvaert, Frans (2009), 'Terug naar school!', in: deze bundel.

Kinable, Dirk (2009), 'Redactionele en computationele voorbeeldselectie', in: deze bundel.

Moerdijk, A. (1985), 'Het belang van neologismen voor de lexicale semantiek, "kamerbreed" geëtaleerd', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 101, 93-110.

Moerdijk, Fons (1990), 'Metonymie uit een ander vaatje', in: *Traditie en Progressie. Handelingen van het 40ste Nederlands Filologencongres*. 's-Gravenhage, SDU Uitgeverij, 111-122.

Moerdijk, A. (1994), *Handleiding bij het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT)*. 's-Gravenhage, Sdu Uitgeverij.

Moerdijk, Fons (2002), *Het woord als doelwit*. Amsterdam, Vossiuspers UvA.

Moerdijk, Fons (2007), 'Definities, frames en semagrammen', in: Fons Moerdijk, Ariane van Santen en Rob Tempelaars (red.), *Leven met woorden. Opstellen aangeboden aan Piet van Sterkenburg bij zijn*

⁵ Later, op de cd-rom van het woordenboek (2002, versie 2.0), zijn de definities aanzienlijk verbeterd, zij het dat ze nog niet geheel uniform zijn.

- afscheid als directeur van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie en als hoogleraar Lexicologie aan de Universiteit Leiden*. Leiden, Instituut voor Nederlandse Lexicologie / Koninklijke Brill, 63-75.
- Moerdijk, Fons, Michel Boekestein, Jan Niestadt, Carole Tiberius (2008), *Functioneel Ontwerp ANW op Internet*. Interne nota, versie 4.0, juni 2008.
- Moerdijk (2009a) – ‘Interview Fons Moerdijk. Werken aan woorden: nooit routine’, in: *Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Jaarverslag 2008. Investeren in professionalisering*. Leiden, INL, 8-9 <www.inl.nl>.
- Moerdijk (2009b) – *ANW-Stappenplan 2009-2010*. Interne nota, z.j.
- Sanders, Ewoud (1995), ‘Woordenboek der Nederlandsche Taal op CD-ROM; Van A tot Wreker III’, in: *NRC Handelsblad*, 28 september 1995.
- Tempelaars, Rob (1998), ‘Het WNT en zijn foutjes, fouten, floppen en flaters’, in: *Trefwoord 12, Jaarboek lexicografie 1997-1998* (1998), 55-59.
- Van Dale (1864) – *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal*, onder red. van Isaac Calisch en Nathan S. Calisch. Tiel/’s-Gravenhage, H.C.A. Campagne/C. Ewings.
- Van Dale (2005) – *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal*, onder red. van Ton den Boon en Dirk Geeraerts, etymologie Nicoline van der Sijs, veertiende, herziene uitgave. Utrecht / Antwerpen, Van Dale Lexicografie.
- Van Dale Hedendaags (1991) – *Van Dale Groot woordenboek van hedendaags Nederlands*, onder red. van P.G.J. van Sterkenburg, i.s.m. G.E. Booij en P.R.F. Verhoeven, tweede druk. Utrecht / Antwerpen, Van Dale Lexicografie.
- Verkuyl, H.J. (1993), ‘Hoe goed of fout is Van Dale? I. Hoe goed is Van Dale?’, in: *De Nieuwe Taalgids* 86, 212-237, vooral 216-221.
- Władczyńska, Aleksandra (2006), *Productieve leden in Nederlandse samenstellingen*. Nota in het kader van een stage bij het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, o.l.v. R. Tempelaars.
- WNT – *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, bewerkt door M. de Vries, L.A. te Winkel [e.v.a.], ’s-Gravenhage/Leiden [etc.], M. Nijhoff, A.W. Sijthoff, Henri J. Stemberg [etc.], 1882-1998, 29 delen in 40 banden. *Woordenboek der Nederlandsche Taal. Aanvullingen* (2001). ’s-Gravenhage, Sdu Uitgevers, 3 delen.